ISSN 2029–1701 (print)
ISSN 2335–2035 (online)

Mokslinių straipsnių rinkinys
VISUOMENĖS SAUGUMAS IR VIEŠOJI TVARKA
PUBLIC SECURITY AND PUBLIC ORDER
2013 (10) Scientific articles

PROCESINIŲ PRIEVARTOS PRIEMONIŲ TAIKYMO PAŽEIDIMAS IR PAREIGA ATLYGINTI ŽALĄ

Marijus Šalčius*

Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto Teisės katedra
Putvinskio g. 70, Kaunas
Elektroninis paštas marius.salcius@gmail.com
Telefonas 837 30 36 70

Anotacija. Straipsnyje analizuojamas procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimas kaip prielaida asmeniui, kurio atžvilgiu jos buvo taikytos, reikalauti žalos atlyginimo. Kad procesinė prievarta nebūtų taikoma beatodairiškai, valstybė yra įpareigota numatyti tam tikras garantijas, viena iš šių garantijų – tai efektyviai veikiantis žalos, atsiradusios dėl procesinės prievartos taikymo, atlyginimo mechanizmas. Straipsnyje, greta klasikinių žalos atlyginimo formų - teisminės ir neteisminės, autorius ragina ikiteisminį tyrimą atliekančius pareigūnus vis dažniau apsvarstyti galimybę taikyti moralinę bei restitucinę žalos atlyginimo formas. Taip pat identifikuojamos pagrindinės priežastys, lemiančios itin retą neteisminės žalos atlyginimo formos naudojimą. Ypatingas dėmesys yra skiriamas teisminei žalos, atsiradusios dėl procesinės prievartos priemonių taikymo pažeidimo, atlygimo formai. Šie pažeidimai analizuojami valstybės civilinės atsakomybės sąlygų kontekste. Straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama vienai iš valstybės civilinės atsakomybės sąlygų – teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmų neteisėtumo analizei ir jos refleksijai praktiniame procesinės prievartos priemonių taikymo procese.

Reikšminiai žodžiai: baudžiamasis procesas, procesinės prievartos priemonės, ikiteisminis tyrimas, žalos atlyginimas, pareigūnų atsakomybė.

ĮVADAS

Lietuvos Respublikos Konstitucija[1], Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija[2], Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas[3] ir kiti tarptautiniai bei nacionaliniai teisės aktai imperatyviai numato, kad asmens teisės ir laisvės gali būti suvaržytos tik griežtai vadovaujantis teisės aktų nustatyta tvarka ir tik siekiant visai visuomenei svarbių tikslų. Žmogaus teisių ir laisvių suvaržymas visais atvejais yra negatyvus reiškinys, tačiau tam tikrais atvejais jis yra leistinas. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1997 m. vasario 13 d. nutarime konstatavo, kad toks suvaržymas būtų pateisinamas, jis turi būti teisėtas ir būtinai reikalingas demokratinėje visuomenėje[4].

[1] Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*. 1992, Nr. 33-1014.
[2] Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 40-987.
[3] Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. *Valstybės Žinios*. 2002, Nr. 77-3288.
[4] Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario mėn. 13 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos alkoholio kontrolės įstatymo 1 ir 30 straipsnių, Lietuvos Respublikos tabako kontrolės įstatymo 1, 3 ir 11 straipsnių, taip pat Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. vasario 2 d. nutarimo Nr. 179 „Dėl alkoholio reklamos kontrolės“ atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės Žinios*. 1997, Nr. 15-314.

Kitaip tariant, žmogaus teisių ir laisvių suvaržymas yra leistinas tik esant dvejoms sąlygoms:

1. asmens teisės ir laisvės gali būti suvaržytos tik teisės aktų nustatyta tvarka;

2. šiuo suvaržymu yra siekiama visai visuomenei naudingų tikslų.

Neabejotinai galima teigti, kad nusikalstamos veikos ištyrimas, ją padariusio asmens nustatymas, bei individualizuotos bausmės paskyrimas yra visai visuomenei svarbūs tikslai. Baudžiamojo proceso įstatymas įtvirtina platų spektrą procesinių veiksmų minėtiesiems tikslams pasiekti. Didžioji jų dalis nėra susijusi su procesinės prievartos naudojimu ir asmens teisių bei laisvių suvaržymu, tačiau ikiteisminio tyrimo praktika rodo, kad retas ikiteisminis tyrimas išsiverčia be prievartinio pobūdžio procesinių veiksmų atlikimo. Dėl to tiek nacionaliniai, tiek ir tarptautiniai teisės aktai suteikia teisėsaugos institucijoms teisę taikyti priemones, varžančias žmogaus teises. Kad procesinė prievarta nebūtų taikoma beatodairiškai, valstybė yra įpareigota numatyti tam tikras garantijas. Šias garantijas būtų galima padalinti į dvi dalis. Pirmiausiai, valstybė turi pareigą sukurti tokį teisinį reguliavimą ir užtikrinti jo įgyvendinimą, kad asmens teisių ir laisvių apribojimas nevirstų jų pažeidimu, t.y. procesinių prievartos priemonių reglamentacija turi būti aiški ir nuosekli. Antroji garantijų dalis - tai valstybės pareiga sukurti efektyviai veikiantį mechanizmą, kuris garantuotų kompensaciją asmeniui, jeigu visgi jo laisvė buvo apribota neteisėtai bei užtikrinti efektyvų šio mechanizmo veikimą.

Pati procesinių prievartos priemonių prigimtis lemia tai, kad jų taikymas dažnai laviruoja ties vos regima žmogaus teisių ir laisvių suvaržymo ir pažeidimo riba, kurią jas taikantys pareigūnai visgi retkarčiais peržengia. Peržengus šią ribą pradeda arba bent jau turėtų pradėti veikti žalos, už nepagrįstą ir neteisėtą jų suvaržymą, kompensavimo mechanizmas. Taigi, procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimas tiesiogiai suponuoja valstybės pareigą atlyginti asmeniui patirtą žalą.

Straipsnyje nagrinėjamos temos aktualumą lemia tai, kad kiekvienas asmens kreipimasis dėl žalos, kuri buvo patirta dėl procesinių prievartos priemonių taikymo, atlyginimo yra rimtas signalas, kad procesinės prievartos taikymo srityje turime nemažai problemų. O gal tai nėra vien taikymo problemos? Galbūt tokia situacija susiklosto dėl teisinio reguliavimo netobulumų? Tai neabejotinai verčia į šias problemas pažvelgti atidžiau. Straipsnio apimtis leidžia apžvelgti tik kai kuriuos žalos, atsiradusios dėl ikiteisminio tyrimo

pareigūnų, prokuroro, teisėjo ir teismo neteisėtų veiksmų, taikant procesines prievartos priemones, aspektus.

Procesines prievartos priemones baudžiamojo proceso teisės moksle analizavo vos keli autoriai[5], o šių priemonių taikymo pažeidimas kaip prielaida asmens patirtai žalai atlyginti apskritai nebuvo tyrinėtas. Tai nulemia straipsnyje nagrinėjamos temos naujumą.

Straipsnio tiriamasis objektas – procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimas kaip viena iš būtinų valstybės civilinės atsakomybės sąlygų.

Pagrindinis straipsnio tikslas – nustatyti galimas žalos, atsiradusios dėl procesinės prievartos taikymo, atlyginimo formas bei identifikuoti pagrindinius kriterijus, kuriais remiantis teismas konstatuoja procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimą kaip prielaidą asmeniui atlyginti patirtą žalą.

Siekiant įgyvendinti iškeltą tikslą, suformuluoti šie **uždaviniai**:

1. Apžvelgti klasikines žalos, atsiradusios dėl procesinės prievartos priemonių taikymo, atlyginimo formas bei nustatyti galimas šių formų alternatyvas;

2. Išanalizuoti teisminę ir neteisminę žalos, atsiradusios dėl prievartos elementų turinčių procesinių veiksmų taikymo, atlyginimo formas bei identifikuoti pagrindines priežastis, lemiančias itin nevienodą jų praktinį taikomumą;

3. Atskleisti procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimo kaip vienos iš būtinų valstybės civilinės atsakomybės sąlygų turinį;

4. Identifikuoti esminius kriterijus, kuriais žalos atlyginimo bylose remiasi teismas, konstatuodamas procesinės prievartos taikymo pažeidimą.

Iškeltam tikslui pasiekti buvo naudojami mokslinės literatūros analizės, lingvistinis, dokumentų analizės, metaanalizės, statistinis bei kiti mokslinio tyrimo metodai.

ŽALOS, ATSIRADUSIOS DĖL PROCESINIŲ PRIEVARTOS PRIEMONIŲ TAIKYMO PAŽEIDIMO, ATLYGINIMO FORMOS

Teisė į žalos atlyginimą yra viena iš asmens konstitucinių teisių. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 30 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta nuostata, kad asmeniui padarytos materialinės ir moralinės žalos atlyginimą nustato įstatymas. Dažniausiai yra skiriamos dvi žalos,

[5] Pavyzdžiui, Goda, G. Kardomasis kalinimas ir žmogaus teisių apsauga. *Teisė.* 1992, 26; Goda, G. Baudžiamasis procesas teisinėje valstybėje. *Teisės problemos.* 1994, 3; Goda, G. Kardomojo kalinimo trukmė. *Teisė*. 1996, 30; Goda, G. Procesinės prievartos baudžiamajame procese ribos. *Teisė.* 1997, 37; Goda, G. Procesinės prievartos priemonės samprata. *Teisė.* 1998; Losis, E. *Procesinės prievartos priemonės baudžiamajame procese: daktaro disertacija.* Vilnius, 2010.

atsiradusios dėl ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokuroro, teisėjo ir teismo neteisėtų veiksmų, atlyginimo formos – teisminė ir neteisminė. Abejomis formomis galima siekti turtinės ir neturtinės žalos atlyginimo. Tiek vienu, tiek ir kitu atveju, žalos atlyginimo išraiškos forma bus tam tikra piniginė kompensacija. Visgi manytina, kad toks žalos atlyginimo supratimas yra per siauras. Asmuo, kuris patyrė žalą dėl neteisėtų teisėsaugos institucijų veiksmų, dažniausiai siekdamas žalos atlyginimo tikisi patirti materialinę ir (arba) moralinę satisfakciją. Šiuo atveju itin svarbūs žodžiai „ir“ bei „arba“. Jeigu kalbėsime apie materialinį ir moralinį žalos atlyginimą, vienintelės žalos atlyginimo formos bus, jau minėtosios, neteisminė arba teisminė. Tačiau, tam tikrais atvejais, asmeniui pakanka vien moralinės satisfakcijos, kad jis jaustųsi, kad jo patirta žala yra atlyginta. Autoriuose nuomone, tokiose situacijose, minėtąjį klasikinį požiūrį reikėtų praplėsti ir kaip galimas žalos, atsiradusios dėl procesinių prievartos priemonių taikymo, atlyginimo formas laikyti moralinę bei restitucinę.

Moraline žalos atlyginimo forma galėtume laikyti atvejus, kuomet pareigūnas, kuris taikydamas procesines prievartos priemones padarė pažeidimus, pripažįsta pažeidimą ir dėl jo atsiprašo asmens, kurio atžvilgiu šios priemonės buvo taikomos. Pavyzdžiui, tokia žalos atlyginimo forma yra tiesiogiai įtvirtinta Rusijos baudžiamojo proceso įstatyme. Rusijos baudžiamojo proceso kodekse [6] numatytos šios alternatyvios žalos atlyginimo formos: prokuroro oficialus atsiprašymas; pranešimas apie asmens reabilitavimą masinėse informacijos priemonėse (jo prašymu), jei apie jo suėmimą ir pan. buvo taip pat paskelbta; rašytinis pranešimas apie reabilitavimą darbo, mokymosi, gyvenamosiose vietose. Viešojoje erdvėje pareigūnai yra dažnai kaltinami dėl per didelio institucinio uždarumo ir nenoro pripažinti padarytas klaidas. Tokia žalos atlyginimo forma pasitarnautų ne tik bendram institucijos įvaizdžio gerinimui bet ir tam tikrais atvejais būtų pakankama moralinė satisfakcija asmeniui, kurio atžvilgiu buvo padaryti pažeidimai. Taip pat, greičiausiai, toks asmuo nebeinicijuotų neteisminio arba teisminio žalos atlyginimo proceso, o valstybė savo ruožtu sutaupytų tam skiriamas lėšas. Kad tokia žalos atlyginimo forma būtų išties efektyvi, pareigūnas minėtuosius veiksmus privalėtų atlikti iki galutinio procesinio sprendimo baudžiamajame procese priėmimo. Be jokios abejonės, vargu ar galime tikėtis, kad tai būtų pakankamas žalos atlyginimas, kuomet pažeidimai buvo padaryti taikant griežčiausias prievartos priemones.

[6] Criminal Procedure Code of the Russian Federation. [interaktyvus] [žiūrėta 2013-08-30]. <www.legislationline.org/download/action/download/id/1698/file/3a4a5e98a67c25d4fe5eb5170513.htm/preview>.

Autoriaus nuomone, restitucinė žalos atlyginimo forma yra galima ir skatintina, tačiau, esant procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimui, yra labai ribotai pritaikoma. Žodis restitucija (*restitutio* – at(si)statymas, grąžinimas) reiškia ankstesnės būklės grąžinimą[7]. Sunkiai galima įsivaizduoti kaip procesinių prievartos priemonių taikyme padarius pažeidimus ir nepagrįstai apribojus asmens teises ir laisves įmanoma atkurti pradinę, iki šio pažeidimo buvusią, situaciją. Autoriaus nuomone, šia forma visiškas žalos atlyginimas (*restitutio in integrum*) yra neįmanomas. Ją taikant galime tik nutraukti jau pradėtą nepagrįstą asmens teisių suvaržymą ir užkirsti kelią patiriamos žalos padidėjimui. Šios žalos atlyginimo formos apraiškas galime aptikti ir pačiame Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekse (toliau tekste – LR BPK)[8]. Baudžiamojo proceso įstatymo 108 straipsnis numato, kad proceso metu rasti ir paimti daiktai ar vertybės, dar ikiteisminio tyrimo stadijoje, gali būti grąžinami teisėtam jų savininkui. Šis straipsnis visų pirma taikytinas nukentėjusiojo asmens interesų apsaugai, tačiau jo nuostatos gali būti pritaikytos ir kitiems asmenims, kurių atžvilgiu buvo taikomos procesinės prievartos priemonės. Praktikoje neretai sutinkama situacija, kuomet kratos ar poėmio metu beatodairiškai yra paimamas didelis kiekis daiktų, kurie, kaip vėliau tyrimo metu paaiškėja, nėra niekaip susiję su tiriama nusikalstama veika. Tokioje situacijoje akivaizdu kad asmens, iš kurio šie daiktai buvo paimti, konstitucinė teisė netrukdomai jais disponuoti yra nepagrįstai apribota. Tokio apribojimo nepagrįstumas yra ypač akivaizdus tais atvejais, kuomet daiktai yra paimami iš asmenų neturinčių byloje jokio procesinio statuso, pavyzdžiui, iš įtariamojo tėvų namų. Tačiau praktika rodo, kad neretai sprendimai dėl šių, reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti neturinčių daiktų, grąžinimo nėra priimami iki pat proceso pabaigos, tokiu būdu tik tęsiant nepagrįstą asmens teisių suvaržymą ir didinant žalą, kurią jis patiria dėl apriboto disponavimo jam priklausančiais daiktais. Pastebėtina, kad ankščiau bylų, kuriose asmenys siekė prisiteisti žalos atlyginimą už minėtuosius pažeidimus, apskritai nebuvo arba tai buvo pavieniai atvejai, tačiau pastaraisiais metais šis pažeidimas teismų sprendimuose konstatuojamas vis dažniau. Pavyzdžiui, 2008 m. balandžio 14 d. poėmiu buvo paimtas įmonei, kuri verčiasi automobilių pirkimu – pardavimu, priklausantis automobilis BMW X5, įtariant, kad jis yra galimai vogtas. 2009 m. kovo 2 d prokuroro nutarimu konstatavus, jog nepadaryta Lietuvos Respublikos

[7] *Tarptautinių žodžių žodynas.* Vilnius: Alma Littera, 2003.
[8] Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 37-1341.

baudžiamojo kodekso (toliau tekste – LR BK)[9] 189 straipsnyje numatyta nusikalstama veika, ikiteisminis tyrimas buvo nutrauktas. Nors informacija, kad automobilis nėra vogtas, iš nacionalinių bei tarptautinių institucijų buvo gauta jau ikiteisminio tyrimo pradžioje, tačiau jis savininkui buvo grąžintas tik 2009 m. kovo 18 d. Šioje situacijoje, Lietuvos apeliacinis teismas konstatuodamas, kad ikiteisminio tyrimo pareigūnai pažeidė Lietuvos Respublikos Konstitucijos 23 straipsnio bei Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijos 1 protokolo 1 straipsnio nuostatas, nurodė, kad ikiteisminio tyrimo pareigūnai, atlikdami pirminius procesinius veiksmus, nepažeidė LR BPK reikalavimų „[...] *Tačiau gavus informaciją, kad automobilis nėra ieškomas nei Vokietijoje, nei Šengeno informacinėje sistemoje, kad tokių duomenų nėra nei Interpolo duomenų banke, kai buvo gauta specialistų išvada, jog nėra pakeistas automobilio VIN numeris, variklio tipas, jog produkcijos numeriai atlikti gamykliniu būdu, buvo pagrindas konstatuoti, jog neliko sąlygų, kurioms esant galėjo būti įtariama, jog ginčo transporto priemonė yra pagrobta* [...]“[10]. Kitaip tariant, pareigūnai poėmiu paimtąją transporto priemonę savininkui privalėjo grąžinti vos gavę duomenis apie tai, kad ji nėra vogta, o nelaukti galutinio procesinio ikiteisminio tyrimo sprendimo. Taigi, nepaisant ribotų taikymo galimybių, esant procesinėms prielaidoms, tyrimą atliekantys pareigūnai turėtų būti skatinami dažniau apsvarstyti galimybę taikyti restitucinę žalos atlyginimo formą, ypač tais atvejais, kuomet buvo suvaržytos procesinio statuso byloje neturinčių asmenų teisės. Santykius, susijusius su neteismine bei teismine žalos, padarytos neteisėtais ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokuratūros ir teismo veiksmais, atlyginimo formomis reglamentuoja Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas[11] ir Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (toliau tekste – LR CK)[12].

Žalai, atsiradusiai dėl ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teisėjo ar teismo neteisėtų veiksmų, taip pat dėl kitų valstybės valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, tiek teisminė, tiek ir neteisminė tvarka, atlyginti Lietuvos Respublikos valstybės biudžete kasmet numatomi asignavimai. Šių asignavimų valdytojas yra Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija. Asmuo patyręs žalą dėl procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimo, turi teisę ne teismo tvarka kreiptis į Lietuvos Respublikos teisingumo ministeriją dėl jos

[9] Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 89-2741.
[10] Lietuvos apeliacinio teismo 2010 m. balandžio mėn. 27 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-428/2010.
[11] Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 127-4532.
[12] Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 74-2262.

atlyginimo. Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas numato, kad toks asmuo turi kreiptis ne vėliau kaip per 3 metus nuo to laiko, kai jis sužinojo arba turėjo sužinoti apie jo atžvilgiu taikytų prievartos priemonių neteisėtumą. Neteisminės žalos atlyginimo formos specifika, lyginant ją su teismine, yra ta, kad prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijai teikiamo asmens prašymo atlyginti žalą ne teismo tvarka turi būti pridedamas įsiteisėjęs ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teisėjo ar teismo sprendimas, nustatantis pažeidimus, kuriuos padarė ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras, teisėjas ar teismas baudžiamojoje byloje priimdami sprendimą dėl procesinių prievartos priemonių taikymo. Kitaip tariant, asmeniui žala ne teismo tvarka bus atlyginta tik tuo atveju, kuomet tam tikras sprendimas taikyti procesinę prievartą yra pripažintas neteisėtu ir panaikintas instancine tvarka. Tuo tarpu, kaip matysime vėliau, žalos atlyginimas teismine tvarka įmanomas net ir tais atvejais, kuomet sprendimo taikyti procesinę prievartą teisėtumas instancine tvarka net nebuvo tikrintas.

Asmeniui sutikus su žalos atlyginimu ne teismo tvarka, jis su Lietuvos Respublikos teisingumo ministru arba jo įgaliotu asmeniu pasirašo taikos sutartį ir nebetenka teisės reikalauti žalos atlyginimo teismine tvarka. Ne teismo tvarka atlyginamos turtinės žalos dydis negali viršyti 10 000 litų, o neturtinės žalos dydis negali viršyti 5000 litų, kai tuo tarpu teismine tvarka reikalaujamos žalos atlyginimo dydis nėra ribojamas. Autoriaus praktinė veikla leidžia teigti, kad minėtasis reikalaujamos atlyginti žalos dydžio ribojimas ir yra esminis kriterijus, skatinantis asmenis dėl žalos, kurią jie patyrė dėl procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimų, atlyginimo kreiptis tiesiai į teismą, o ne į Lietuvos Respublikos teisingumo ministeriją.

Tai, kad asmenys dažniau renkasi teisminę, o ne žalos atlyginimo ne teismo tvarka, formą, patvirtina ir statistika. Pavyzdžiui, 2011 metais dėl žalos, patirtos dėl neteisėtų teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmų, į Lietuvos Respublikos teisingumo ministeriją kreipėsi 22 asmenys, tuo tarpu į teismus – 42. 2012 metais proporcija išliko panaši, atitinkamai 16 ir 40 kreipimųsi dėl žalos atlyginimo. Dar didesnės disproporcijos išryškėja analizuojant žalą patyrusiems asmenims išmokėtas arba priteistas sumas. Pavyzdžiui, 2011 metais Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija asmenims išmokėjo tik 1400 Lt., tuo tarpu teismai priteisė – 960801 Lt. žalai atsiradusiai dėl teisėsaugos institucijų veiksmų atlyginti.

ISSN 2029–1701 (print)
ISSN 2335–2035 (online)

Mokslinių straipsnių rinkinys
VISUOMENĖS SAUGUMAS IR VIEŠOJI TVARKA
PUBLIC SECURITY AND PUBLIC ORDER
2013 (10) Scientific articles

ŽALOS ATLYGINIMAS TEISMINE TVARKA

Žalos atlyginimas teismine tvarka yra reglamentuotas LR CK 6.272 straipsnyje, kuris numato, kad žalą, atsiradusią dėl neteisėto nuteisimo, neteisėto suėmimo kardomosios priemonės taikymo tvarka, neteisėto sulaikymo, neteisėto procesinės prievartos priemonių pritaikymo, neteisėto administracinės nuobaudos – arešto – paskyrimo, atlygina valstybė visiškai, nepaisant ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokuratūros pareigūnų ir teismo kaltės.[13] Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. liepos 26 d. nutarimas Nr. 932 „Dėl atstovavimo valstybei bylose dėl žalos atlyginimo“[14] numato, kad bylose dėl žalos atlyginimo, kai pagal įstatymus žalą privalo atlyginti valstybė, atstovauja valstybės institucijos, dėl kurių arba dėl kurių pareigūnų neteisėtų aktų atsirado žala. Kuomet pažeidimai padaromi taikant procesines prievartos priemones, bylose valstybę atstovauja Lietuvos Respublikos policijos departamentas prie Vidaus reikalų ministerijos, Lietuvos Respublikos generalinė prokuratūra bei Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija, jeigu procesinės prievartos taikymo procese dalyvavo ir teismai. Pastebėtina, kad neretai asmenys, kurie kreipiasi į teismą dėl žalos atlyginimo, netinkamai pasirenka atsakovus. Dažnai asmenys reikalauja atlyginti žalą ne iš valstybės bet iš konkrečios ikiteisminio tyrimo įstaigos, prokuratūros ar teismo arba net iš konkretaus pareigūno, kuris taikė procesines prievartos priemones.

Analizuojant procesinių prievartos priemonių taikymo pažeidimus, kaip prielaidą valstybės civilinei atsakomybei kilti, vienas svarbiausių aspektų yra nustatyti kaip šis pažeidimas atsispindi valstybės civilinės atsakomybės sąlygų kontekste. Ši atsakomybės rūšis unikali ir įdomi visų pirma tuo, kad valstybės civilinei atsakomybei kilti, skirtingai nuo kitų teisinės atsakomybės rūšių, nebūtina pažeidimus padariusių pareigūnų kaltė. Taigi, asmeniui, kuris patyrė žalą dėl procesinės prievartos priemonės taikymo pažeidimo, nereikia įrodinėti, kad dėl žalos atsiradimo kalti pareigūnai ar teismas. Kaltė, kaip valstybės civilinės atsakomybės sąlyga, Europos valstybėse reglamentuojama skirtingai. Antai Rusijos Federacijoje ir Ukrainoje kaltė nėra būtina sąlyga šiai atsakomybės rūšiai kilti, tuo tarpu Vokietijoje bei Portugalijoje valstybės civilinė atsakomybė kyla tada, kai nustatoma pažeidimą padariusio pareigūno kaltė. Tiesa, pastebėtina tai, kad šiose valstybėse atsakomybė

[13] *Supra* note 12.
[14] Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. liepos 26 d. nutarimas Nr. 932 „Dėl atstovavimo valstybei bylose dėl žalos atlyginimo“. *Valstybės žinios*. 2001, Nr. 66-2415.

ir žalos atlyginimo tvarka diferencijuojama priklausomai nuo to, ar pareigūnai pažeidimus padarė dėl neatsargumo ar tyčia, bei kokio dydžio žala kilo.

Lietuvoje valstybės civilinei atsakomybei kilti pakanka nustatyti tris būtinas sąlygas:

1) neteisėtus veiksmus (neveikimą);

2) šiais veiksmais (neveikimu) padarytos žalos faktą;

3) priežastinio ryšio tarp neteisėtų veiksmų (neveikimo) ir atsiradusios žalos buvimą.

Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra išaiškinęs, kad neįrodžius bent vienos iš būtinųjų atsakomybės sąlygų, žalos atlyginimas negalimas, nes žalai atlyginti nėra teisinio pagrindo[15]. Verta paminėti tai, kad šiuo atveju, skirtingai negu baudžiamajame procese, pareiga įrodyti minėtųjų sąlygų buvimą tenka žalą patyrusiam asmeniui.

Asmenys, kurių atžvilgiu buvo taikyta procesinė prievarta, dažniausiai, kaip neteisėtai taikytas, nurodo šias priemones: laikiną sulaikymą, suėmimą, rašytinį pasižadėjimą neišvykti, asmens dokumentų paėmimą, įpareigojimą registruotis policijos įstaigoje, namų areštą, užstatą, laikiną nuosavybės teisių apribojimą, nušalinimą nuo pareigų, informacijos, kuri buvo surinkta taikant ne viešo pobūdžio procesines prievartos priemones, paskleidimą, kratą bei poėmį.

Neteisėti veiksmai civilinėje teisėje suprantami kiek kitaip negu baudžiamojoje. Civilinė teisė neteisėtus veiksmus apibrėžia kaip veiksmus, kurie pasireiškia kaip neįvykdymas įstatymuose ar sutartyje numatytos pareigos arba veiksmų, kuriuos įstatymai ar sutartis draudžia atlikti, atlikimas, taip pat per bendros pareigos elgtis atidžiai ir rūpestingai pažeidimą[16]. Ar veiksmai iš tiesų buvo neteisėti yra sprendžiama pagal tai, ar buvo pagrindas atlikti tam tikrus veiksmus, ar yra specialiųjų aktų nuostatų pažeidimas ir ar ikiteisminio tyrimo pareigūnai veikė turėdami pakankamą pagrindą. Baudžiamajame procese veiksmą ar aktą laikome neteisėtu tada, kai jo neteisėtumas konstatuojamas instancine tvarka, pavyzdžiui, ikiteisminio tyrimo teisėjo nutartį skirti kardomąją priemonę - suėmimą - panaikina apygardos teismas. Tokiais atvejais aukštesnės instancijos subjektas, panaikindamas žemesnės instancijos subjekto sprendimą kaip neteisėtą, nurodo konkrečius LR BPK straipsnius, kurie buvo pažeisti. Tokiose situacijose, teismas, nagrinėjantis bylą dėl žalos atlyginimo, pareigūnų veiksmų neteisėtumą, kaip vieną iš būtinų valstybės civilinės atsakomybės sąlygų, konstatuoja praktiškai visais atvejais. Visgi, minėtąjį klasikinį supratimą teismų praktika išplėtė, vis

[15] Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. birželio 16 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-319/2008.
[16] *Supra* note 12.

dažniau pareigūnų veiksmų neteisėtumą grįsdama ne konkretaus LR BPK straipsnio pažeidimu, o bendra teisėsaugos institucijų pareiga elgtis atidžiai ir rūpestingai. Kasacinis teismas ne kartą yra konstatavęs, kad valstybės civilinė atsakomybė gali atsirasti ne tik dėl neteisėto teisėsaugos institucijų veikimo ar neteisėto neveikimo, bet ir tuo pagrindu, kad jų pareigūnai nevykdo bendrosios pareigos elgtis atidžiai ir rūpestingai (laikytis tokio elgesio taisyklių, kad savo veiksmais ar neveikimu nepadarytų kitam asmeniui žalos), t.y. nors teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmai ir atitiko atitinkamas baudžiamojo proceso teisės normas, tačiau pareigūnai taikydami procesines prievartos priemones nebuvo pakankamai rūpestingi ir atidūs[17]. Tokia pozicija yra grindžiama tuo, kad teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmams yra keliami aukštesni elgesio reikalavimai. Pavyzdžiui, 2005 m. spalio 14 d. L.Ž. buvo paskirta kardomoji priemonė - suėmimas, vėliau suėmimas buvo ne kartą tęsiamas. 2006 m. rugpjūčio 19 d. ikiteisminio tyrimo pareigūnai gavo specialisto išvadą, iš kurios sekė, kad nusikalstamas veikas padarė ne L. Ž., o kitas asmuo, tačiau įtariamasis iš suėmimo buvo paleistas tik 2007 m. vasario 8 d., o 2007 kovo 29 d. Vilniaus apygardos teismo buvo išteisintas. Vilniaus apygardos teismas, nagrinėdamas civilinę bylą pagal L. Ž. Ieškinį Lietuvos valstybei, nors ir nenustatė teisėsaugos institucijų pareigūnų padarytų procesinių pažeidimų, tačiau konstatavo, kad [...] *kad tiriant ir nagrinėjant minimą baudžiamąją bylą teisėsaugos pareigūnai savo pareigų tinkamai neįgyvendino, pažeidė bendrą pareigą elgtis atidžiai ir rūpestingai, dėl ko ieškovui L. Ž. buvo neteisėtai suvaržyta laisvė (taikomas suėmimas) laikotarpiu nuo 2006-08-19 iki 2007-02-08 bei pareikštas kaltinimas padarius inkriminuotus sunkius nusikaltimus, kas pripažintina neteisėtais teisėsaugos pareigūnų veiksmais, dėl kurių ieškovas patyrė žalos, kurią privalo atlyginti valstybė* [...][18].

Sunku įsivaizduoti kaip baudžiamojoje byloje galėtume nuteisti asmenį, nekonstatuodami kokį konkretų LR BK straipsnį jis pažeidė. Tačiau neteisėti veiksmai, su kuriais įstatyme siejama valstybės prievolė atlyginti žalą (neteisėtas suėmimas, neteisėtas kitų procesinių prievartos priemonių taikymas ir kt.), yra procesiniai teisiniai veiksmai, tiesiogiai reglamentuojami baudžiamojo proceso normų. Tuo tarpu iš šių veiksmų kilusi valstybės deliktinė atsakomybė yra civilinės teisės institutas. Tai lemia, kad civilinės atsakomybės taikymo atveju teisėsaugos institucijų veiksmų teisėtumo vertinimas nėra tapatus tų pačių

[17] Pavyzdžiui: Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. gegužės 8 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-196/2007; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. liepos 8 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-364/2008; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2009 m. lapkričio 30 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-534/2009; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. gruodžio mėn. 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-7-375/2011 ir kt.
[18] Vilniaus apygardos teismo 2012 m. gegužės mėn. 18 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-1077-560/2012.

veiksmų vertinimui baudžiamosios procesinės atsakomybės požiūriu. Dėl to pareigūnų, taikiusių procesines prievartos priemones, veiksmų neteisėtumas gali būti grindžiamas ne tik konkrečios baudžiamojo proceso įstatymo normos, reglamentuojančios atitinkamos procesinės prievartos priemonės taikymą, pažeidimu, bet ir vien pareigūnų pareigos elgtis atidžiai ir rūpestingai nevykdymu. Sutinkami net ir tokie atvejai, kuomet procesinės prievartos priemonės taikymo teisėtumas buvo patikrintas instancine tvarka baudžiamojo proceso metu, konstatuojant, kad priemonė buvo taikoma teisėtai ir pagrįstai, tačiau vėliau, nagrinėjant civilinę bylą dėl žalos atlyginimo, buvo konstatuotas teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmų neteisėtumas LR CK 6.272 straipsnio prasme.

Taigi, kad žmogaus teisių ir laisvių suvaržymas būtų pateisinamas, nepakanka procesines prievartos priemones taikyti griežtai laikantis vien LR BPK įtvirtintos formalios taikymo tvarkos, tačiau šis taikymas taip pat turi būti grindžiamas ir atidumo bei rūpestingumo kriterijais.

IŠVADOS

Greta klasikinių žalos, atsiradusius dėl neteisėtai taikytų procesinių prievartos priemonių, atlyginimo formų: teisminės ir neteisminės, teisėsaugos institucijų pareigūnai turėtų būti skatinami dažniau taikyti moralinę bei restitucinę žalos atlyginimo formas. Šių formų taikymas pasitarnautų ne tik bendram institucinio įvaizdžio gerinimui, leistų asmeniui, bent iš dalies patirti moralinę satisfakciją, bet ir tam tikrais atvejais sutaupytų valstybės lėšas, išmokamas pralaimėjus teisminius procesus dėl žalos atlyginimo.

Statistiniai duomenys akivaizdžiai rodo, kad asmenys, kurių atžvilgiu buvo taikomos procesinės prievartos priemonės, kur kas dažniau dėl patirtos žalos atlyginimo kreipiasi ne į Lietuvos Respublikos teisingumo ministeriją neteismine tvarka, o tiesiai į teismą. Autoriaus nuomone, tokią situaciją labiausiai įtakoja tai, kad teisme reikalaujamos atlyginti žalos dydis nėra ribojamas bei tai, kad procesinių sprendimų, kurių pagrindu buvo taikyta procesinė prievarta, neteisėtumas nebūtinai iš anksto turi būti konstatuotas instancine tvarka.

Dėl netapataus pareigūnų veiksmų vertinimo civiliniame ir baudžiamajame procesuose, vis dažniau žalos padarymo asmeniui faktas konstatuojamas kuomet nors pareigūnų veiksmai, taikant procesines prievartos priemones, ir atitiko LR BPK nuostatas, tačiau jas taikant buvo pažeista bendra valstybės institucijų pareiga elgtis atidžiai ir rūpestingai. Tai įpareigoja

pareigūnus dar atidžiau įvertinti visas aplinkybes aktualias sprendimui dėl procesinių prievartos priemonių taikymo ir jų rūšies parinkimo priimti.

LITERATŪRA

1. Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987.
2. Criminal Procedure Code of the Russian Federation. [interaktyvus] [žiūrėta 2013-08-30]. <www.legislationline.org/download/action/download/id/1698/file/3a4a5e98a67c25d4fe5eb5170513.htm/preview>.
3. Goda, G. Baudžiamasis procesas teisinėje valstybėje. Teisės problemos. 1994, 3.
4. Goda, G. Kardomojo kalinimo trukmė. Teisė. 1996, 30.
5. Goda, G. Kardomasis kalinimas ir žmogaus teisių apsauga. Teisė. 1992, 26.
6. Goda, G. Procesinės prievartos baudžiamajame procese ribos. Teisė. 1997, 37.
7. Goda, G. Procesinės prievartos priemonės samprata. Teisė. 1998.
8. Lietuvos apeliacinio teismo 2010 m. balandžio mėn. 27 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-428/2010.
9. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2007 m. gegužės 8 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-196/2007.
10. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. birželio 16 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-319/2008.
11. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. liepos 8 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-364/2008.
12. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2009 m. lapkričio 30 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-534/2009.
13. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. gruodžio mėn. 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-7-375/2011.
14. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 89-2741.
15. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 37-1341.
16. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262.
17. Lietuvos Respublikos Konstitucija. Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.
18. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario mėn. 13 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos alkoholio kontrolės įstatymo 1 ir 30 straipsnių, Lietuvos Respublikos tabako kontrolės įstatymo 1, 3 ir 11 straipsnių, taip pat Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. vasario 2 d. nutarimo Nr. 179 „Dėl alkoholio reklamos kontrolės“ atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės Žinios. 1997, Nr. 15-314.
19. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2001 m. liepos 26 d. nutarimas Nr. 932 „Dėl atstovavimo valstybei bylose dėl žalos atlyginimo“. Valstybės žinios. 2001, Nr. 66-2415.
20. Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 127-4532.
21. Losis, E. Procesinės prievartos priemonės baudžiamajame procese: daktaro disertacija. Vilnius, 2010.
22. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas. Valstybės Žinios. 2002, Nr. 77-3288.
23. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Alma Litera, 2003.
24. Vilniaus apygardos teismo 2012 m. gegužės mėn. 18 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 2A-1077-560/2012.

ISSN 2029–1701 (print)
ISSN 2335–2035 (online)

Mokslinių straipsnių rinkinys
VISUOMENĖS SAUGUMAS IR VIEŠOJI TVARKA
PUBLIC SECURITY AND PUBLIC ORDER
2013 (10) Scientific articles

INFRINGEMENT OF APPLICATION OF PROCEDURAL COERCIVE MEASURES AND OBLIGATION TO COMPENSATE HARM

Marijus Šalčius*
Mykolas Romeris University

S u m m a r y

Coercive in all cases is a malady, but sometimes it is impossible to determine the truth in the case without restriction of human rights. That's why in necessary circumstances national and international law acts allow using procedural coercive measures. Law enforcement authorities can use procedural coercive measures only strictly in accordance with the law and only for the purposes of public benefit. One of the duties of commonwealth is to create efficiently functioning mechanism of the compensation of harm, which person has experienced as a result of application of procedural abuse. So, in this article author analyze infringement of application of procedural coercive measures and the duty of the state to compensate person's experienced harm. In Lithuania there are two traditional forms of compensation of harm – judicial and non-judicial. But author suggests to extend such approach and to use alternative forms of compensation of harm, which person experienced as a result of applying of procedural coercive measures. It could be – moral and restitutional forms of compensation.

Usually persons who experienced harm approach directly to the court. For example in 2012 there were 42 such appeals to the courts and only 22 – to the Lithuanian Ministry of Justice. The main reason of such situation is that required sum of the harm is limited in non-judicial form. Another aspect is that in non-judicial form it is required to submit more documents which confirm that procedural coercive measures were applied illegally.

In the article author mainly analyze judicial form of compensation of the harm. In criminal procedure law we assess that procedural coercive measures were applied illegally when such application breaks concrete rules of Criminal Procedure Code of the Republic of Lithuania. In civil cases of compensation of harm procedural actions unlawfulness is valued differently. Of course, first of all, courts asses if such application complies with the rules of Criminal Procedure Code of the Republic of Lithuania, but also they evaluate whether officers, who applied procedural coercive measures, behaved sufficiently carefully and prudently.

Keywords: criminal procedure, procedural coercive measures, pre-trail investigation, compensation of harm, officer's responsibility.

Marijus Šalčius*, Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto Teisės katedros lektorius. Mokslinių tyrimų kryptys: baudžiamasis procesas, procesinės prievartos priemonės, kardomosios priemonės, įtariamojo statusas.
Marijus Šalčius*, Mykolas Romeris University, Faculty of Public security, Department of Criminalistics and Criminal Procedure lecturer. Research interests: criminal procedure, procedural coercive measures, supervision measures, status of the suspect.